

Krzysztof Czykier

Uniwersytet w Białymstoku

Starość i ludzie starzy w percepcji młodzieży Ciągłość i zmiana

Old Age and Elderly in the Perception of Young People Continuity and Change

(Starość) powitajmy życzliwie i pokochajmy.
Bo i ona jest pełna uroku, jeśli potrafisz z niej korzystać.
Seneka, Listy moralne do Lucylusza 12,4
(tłum. Kornatowski, Leśniak 1961, s. 37)

ABSTRACT: Main objectives of research: There is a negative stereotype of old age and elderly in the social space. Perception of old age and elderly often based on stereotypes, on fear (caused by ignorance). Young people who stand at the threshold of adulthood are a group particularly susceptible to the stereotypical perception of old age and elderly. The aim of the research was to diagnose the perception, views and attitudes of youth from upper secondary schools towards old age and elderly. An attempt to determine environmental factors conditioning the nature of the declared attitudes was made.

Methodology: The study included 185 high school students, and was conducted by the method of a diagnostic survey, using a questionnaire technique. The research instrument was a questionnaire. Analysis of the collected research material was performed using Microsoft Office Excel software. The test χ^2 was used to calculate the basic statistics.

The most important conclusions: 1. The respondents perceive old age in terms of deficit and dysfunction. Most of the respondents express a negative attitude (reluctance) towards old age. 2. Most of the respondents declare their positive attitude towards old people. 3. Recognized ways of perceiving old age and elderly, views and nature of declared attitudes (and skilfully modeling them through educational and educational interactions)

they constitute a kind of chance to build proper intergenerational relations, symbiotic functioning in a common, dynamically changing reality.

KEYWORDS: Aging, old age, elderly, youth, attitudes.

STRESZCZENIE: Główne założenia badań: W przestrzeni społecznej funkcjonuje negatywny stereotyp starości i osób starszych. Postrzeganie starości i ludzi starych często oparte jest na stereotypach, na lęku (powodowanym niewiedzą). Grupą szczególnie podatną na stereotypowe postrzeganie starości i osób starych są ludzie młodzi stojący u progu dorosłości. Celem badań była diagnoza postrzegania, poglądów i postaw młodzieży szkół ponadgimnazjalnych wobec starości i ludzi starych. Podjęto próbę określenia czynników środowiskowych warunkujących charakter deklarowanych postaw.

Zastosowana metodologia: Badaniem objęto 185 uczniów szkół ponadgimnazjalnych. Zastosowano metodę sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem techniki ankiety. Narzędziem badawczym był kwestionariusz ankiety. Analizy uzyskanych danych dokonano przy użyciu programu Microsoft Office Excel. Do obliczenia statystyk podstawowych wykorzystano test χ^2 .

Najważniejsze wnioski z badań: 1. Badani postrzegają starość w kategoriach deficytu i dysfunkcji. Większość badanych wyraża postawę negatywną (niechęć) wobec starości. 2. Większość badanych deklaruje postawę pozytywną wobec ludzi starych. 3. Rozpoznane sposoby postrzegania starości i ludzi starych, poglądy oraz charakter deklarowanych postaw (i umiejętność ich modelowania poprzez oddziaływania wychowawcze i edukacyjne) stanowią swoistą szansę na budowanie właściwych relacji międzypokoleniowych, symbiotyczne funkcjonowanie we wspólnej, dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości.

SŁOWA KLUCZOWE: Starzenie się, starość, ludzie starzy, młodzież, postawy.

Wprowadzenie

Niemal od początku refleksji nad człowiekiem, jego życie poddawane było periodyzacji na trzy zasadnicze etapy: młodość, dorosłość i starość. Głębszemu namysłowi poddawane były dwa pierwsze okresy ze względu na łatwość obserwacji, mierzalność oraz różnorodność zjawisk w nich zachodzących. Jeszcze w połowie XX wieku powszechne były poglądy na temat starości jako mniej wartościowego okresu w życiu niż wcześniejsze. Jest faktem, że wraz z wiekiem następuje osłabienie sił witalnych, regres biologiczny nacechowany kontekstami degradacji. Są to zjawiska naturalne, będące konsekwencją programowania biologicznego, czekające nas wszystkich (jeżeli przy dobrym zdrowiu przekroczymy próg starości). W każdej fazie cyklu życia człowiek mierzy się z różnymi zadaniami, sytuacjami kryzysowymi (m.in. Havighurst 1972; Levinson 1978; Erikson 1979), jednak te obecnie przypisane starości mają szczególny charakter. Współczesne przemiany powodują, że człowiek stary mierzy się również z wieloma problemami „pozabiologicznymi” – natury społecznej, ekonomicznej, technologicznej i innymi. Z drugiej jednak strony, wzrastające zainteresowanie „jesienią życia” daje ludziom starym coraz więcej możliwości rozwoju, zdobywania nowej wiedzy, aktywnego spędzania czasu wolnego. Sta-

rość dobrze i umiejętnie spożytkowana może realizować swoje ambicje, dawać poczucie pewności oraz spełnienia.

Można zaryzykować stwierdzenie, że starość bardziej niż pozostałe okresy życia wyraża dwoistość ludzkiego losu. Z jednej strony, osoby w podeszłym wieku doświadczają ageizmu (dyskryminacji ze względu na wiek), są obiektami anty-ageizmu (zaprzeczania starzenia się i starości), gerontofobii (panicznego lęku przed starzeniem się i starością), z drugiej zaś są uczestnikami swoistej gerontokracji nasyconej przywilejami, estymą, społecznym prestiżem. Doświadczana przez osoby starsze sytuacja życiowa w znacznym stopniu warunkuje proces ich starzenia się, jakość ich życia. W dużej mierze zależy to od postaw samych seniorów względem własnej starości, ale również od postrzegania społecznego. Niestety w dobie hedonizmu, konsumpcjonizmu, kultu młodości i seksualności w opinii społecznej funkcjonuje negatywny stereotyp starości i przyzwolenie społeczne na złe traktowanie osób starszych. Konsekwencją tego może być postrzeganie starości i ludzi starych oparte na stereotypach, na lęku (powodowanym niewiedzą), a nie na wiedzy. Grupą szczególnie podatną na stereotypowe postrzeganie starości i ludzi starych są ludzie młodzi (tzw. adolescenci), stojący u progu dorosłości, budujący swoje wyobrażenia, poglądy, postawy. Umiejętne ich modelowanie poprzez oddziaływania wychowawcze i edukacyjne może stanowić swoistą szansę na budowanie właściwych relacji międzypokoleniowych, symbiotyczne funkcjonowanie we wspólnej, dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości.

Starzenie się i starość. Ludzie starzy

Starzenie się i starość definiowane są zazwyczaj w dwóch aspektach: biologicznym oraz społecznym. W ujęciu biologicznym starość ujmowana jest jako etap w życiu człowieka, który ma charakter statyczny, natomiast starzenie się jest procesem, ma charakter ciągły. W ujęciu społecznym zwraca się uwagę na trzy płaszczyzny rozwojowe człowieka: biologiczną (*soma*), psychiczną (*psyche*) i społeczną (*ethos*) (Szatur-Jaworska 2000, s. 39).

Zdaniem nestora polskiej gerontologii Wojciecha Pędicha, starzenie się to „normalny, długotrwały i nieodwracalny proces fizjologiczny, zachodzący w osobniczym rozwoju żywych organizmów, także człowieka” (Pędich 1996, s. 3). Procesy te mają swój początek w wieku średnim i stopniowo nasilają się, są procesem dynamicznym i rozciągniętym w czasie. „Starzenie się ma charakter zjawiska dynamicznego, przebiegającego w czasie, a starość jest to końcowy okres starzenia się. Za początek starości przyjmuje się umownie 60 lub 65 rok życia. Starość nieuchronnie kończy się śmiercią” (Pędich 1996, s. 6).

Należy podkreślić, że „w rozważaniach na temat starości powinno się uwzględnić dwie podstawowe kwestie: starzenie się będące procesem przemian dokonujących się na poziomie biologicznym, psychicznym czy społecznym oraz starość jako okres w życiu człowieka mający określoną charakterystykę psychologiczną, kulturową i społeczną” (Steuden 2011, s. 18). Starość jest częścią długotrwałego procesu rozwojowego.

W świadomości społecznej okres starości odbierany jest jako ten, w którym następuje stopniowe obniżenie sił fizycznych i psychicznych, ludzie stają się niedołążni fizycznie, a niekiedy i psychicznie (Steuden 2011, s. 18). Nie istnieje idealna definicja starości i starzenia się, gdyż ciągle do nierozstrzygniętych należą pytania o to, kogo należy uznać za osobę starszą oraz jakie są kryteria starzenia się i starości. Brzmienie definicji starzenia się i starości jest wynikiem przyjętego przez badaczy określonego punktu widzenia (Chabior 2000, s. 21–22). Przyjmuje się często, że miarą początku starości jest wiek 60 lub 65 lat (Szarota 2013, s. 14). Ponadto wielu klasyków definiuje ostatni etap życia człowieka, czyli starość, w kategoriach późnej dorosłości (m.in. Havighurst 1972; Levinson 1978; Erikson 1979). Uwzględniając powyższe, pojęcie „starość” może być używane zamiennie z określeniami „późna dorosłość” i „wiek senioralny”, natomiast określenie „ludzie starzy” traktowane jest synonimicznie z pojęciami „osoby w okresie późnej dorosłości”, „osoby stare”, „seniorzy”.

Zmiana statusu społecznego ludzi starzejących się i starych

W pierwszej połowie XX wieku starość i ludzi starych postrzegano przez pryzmat deficytów, którą charakteryzował „spokój”, „stan spoczynku” po wypełnionej pracą dorosłości (Halicka, Halicki 2017, s. 157). Okazało się jednak, że sytuacja stagnacji stanowi zagrożenie w rozwoju, prowadząc do atrofii w obszarze fizycznym oraz psychicznym (Halicki 2000). Utrzymaniu kontaktów z otaczającym środowiskiem sprzyja natomiast otwartość i społeczna aktywność (Lehr 1989). Obok strat zatem, okres starości charakteryzują również zyski, zapewniające pomyślne starzenie się (Baltes 1987; Schae, Willis 2002).

W kontekście przemian społecznego statusu ludzi starych warto w tym miejscu zaakcentować powszechnie dyskutowane i analizowane zagadnienia związane z dynamizmami demograficznymi. Należy zwrócić uwagę na spodziewany wzrost odsetka osób w wieku 65 i więcej lat w Polsce oraz na proces

tw. podwójnego starzenia się ludności, wyrażający się szybszym niż w przypadku całej populacji osób w wieku lat 65 i więcej wzrostem odsetka osób w wieku 80 i więcej lat (Mossakowska i in. 2012, s. 12). Przewidywane zmiany odsetka ludności Polski do roku 2035 w wieku co najmniej 65 lat wskazują na to, że nastąpi dalsze zwiększanie się różnicy między udziałem kobiet w tej grupie wieku (który wzrośnie z 16,3% do 26,5%) i mężczyzn (odpowiednio 10,6 % i 19,7%) (Mossakowska i in. 2012, s. 13).

Współcześnie sytuacja ludzi starych ulega dynamicznym przemianom w wielu wymiarach (por. Muszyński, Dubas 2016). Pojawia się wiele form niekonwencjonalnych działań edukacyjnych, społecznych skierowanych do seniorów (Halicka, Halicki 1999). Pozwala to na ich wszechstronny rozwój, zapewnia orientację w ciągle zmieniającej się rzeczywistości społecznej oraz stanowi szansę na osiąganie sukcesu w różnych obszarach życia (Rudnik, Czykier 2015; Rudnik 2017). Aktywność osób starszych prowadzi do polepszenia ich komfortu psychicznego i fizycznego. Edukacja w starości umożliwia ponadto podtrzymywanie samodzielności i niezależności osób starszych (Halicki 2000, s. 16–18), co jest jedną z najważniejszych potrzeb, a zarazem niepokojów tego okresu życia. Działania edukacyjne podejmowane przez seniorów sprzyjają samopoznaniu, samoakceptacji, wspomagają pozytywne myślenie, a tym samym poprawiają jakość życia seniorów (Halicki 2009, s. 211–212; Halicki 2010). Zmienia się tym samym społeczny obraz człowieka starego (w tym postrzeganie starzenia się i starości).

Pomimo to, osoby starsze nadal często spotykają się z negatywnymi, stereotypowymi ocenami (por. badania m.in.: Kuchcińska 2000; Ochonczenko 2004; Kosior 2007; Wądołowska 2007; Trempała, Zając-Lamparska 2007; Dziegielewska 2009; Zięba-Kołodziej 2010; Krupa 2012; Rudnik 2016). W obliczu dynamicznych przemian (m.in. społecznych, kulturowych, ekonomicznych, demograficznych, technologicznych) często mamy do czynienia z marginalizacją lub nawet marginalnością (wykluczeniem) najstarszego pokolenia. Istnieje zatem potrzeba rozpoznawania postaw wobec ludzi starszych, sposobów postrzegania starzenia się i starości, formułowania opinii na ten temat, identyfikowania zmiennych warunkujących ich naturę. Charakter deklarowanych poglądów na życie i rozwój człowieka starszego (szczególnie tych opartych na stereotypizacji) może stanowić przyczynę niewłaściwego traktowania ludzi starych w społeczeństwie, może powodować spadek samooceny i poczucia kontroli nad własnym życiem. Z drugiej zaś strony, kształtowanie właściwych postaw warunkować może wzrost poczucia jakości życia, zwiększyć szanse seniorów na aktywne ich uczestnictwo w życiu społecznym, a tym samym pomyślne starzenie się (Halicki 2010).

Zasadnicze czynniki kształtowania się poglądów i postaw w późnej adolescencji

Fazą rozwojową kluczową dla kształtowania reakcji afektywnych, zachowań, poglądów i przekonań na temat otaczającej rzeczywistości społecznej (również tych dotyczących starości i człowieka starego) jest faza późnej adolescencji (od 16 do 20–23 roku życia) stanowiącej swoisty próg dorosłości (Levinson 1978; Bee 2004; Harwas-Napierała, Trempała 2004). Jest to etap kształtowania i osiągnięcia pełnej struktury osobowości, ustalania hierarchii wartości i celów, osadzania siebie w nowej, zmieniającej się rzeczywistości, budowania tożsamości. Jest to również czas, w którym najpełniej można oddziaływać na osobowość i postawy młodego człowieka (Lawrence, Oliver 2002).

W literaturze przedmiotu terminem postawy określa się całokształt właściwości intelektualnych, emocjonalnych i behawioralnych kształtujących się pod wpływem poznawania świata. Istnieje wiele definicji postaw, stworzonych w zależności od kryteriów przyjętych przez daną dyscyplinę naukową. Przedstawiciele nauk społecznych i humanistycznych (m.in. M. Marody, T. Mądrzycki, S. Mika) określają postawę jako „względnie trwałą strukturę (lub dyspozycję do pojawiania się takiej struktury) procesów poznawczych, emocjonalnych i tendencji do zachowań, w której wyraża się określony stosunek wobec danego przedmiotu” (Mika 1987, s. 116). Postawa jest zatem swoistym sposobem postrzegania i oceniania kogoś lub czegoś. Kształtuje gotowość człowieka do reagowania i zachowywania się w określony sposób wobec przedmiotu postawy. Przedmiotem postawy (treścią przedmiotową) mogą być osoby, grupy, organizacje i instytucje społeczne, a także normy, teorie, pojęcia czy społeczne wyobrażenia. Postawa jest właściwością nabytą, kształtowaną w warunkach społecznych na drodze zdobywania doświadczenia (wiedzy, przekonań, uczuć, form działania i zachowania) oraz zaspokojenia potrzeb. Postawy kształtują się na drodze tworzenia ich elementarnych komponentów, bądź na drodze przejmowania już gotowych wzorów. Każda kultura zawiera w sobie bogaty arsenał wartości, przekonań, przesądów, wierzeń, stereotypów społecznych, wzorów osobowych wypracowanych na drodze doświadczenia społecznego. Wymienione elementy są czynnikami natury społecznej, które na młodego człowieka wpływają głównie poprzez oddziaływania małych grup społecznych (rodzina, grupa rówieśnicza), a obecnie media elektroniczne. Wszelkie zmiany wpływające na przekształcanie się kultury (czy to w pojęciu lokalnym, czy globalnym), przeobrażenia społeczno-ekonomiczne, zmiany ustroju, urbanizacja, wpływają również na formowanie się postaw. Jednak zmiana postawy nie może do-

konać się bez indywidualnej aktywności poznawczej i emocjonalnej podmiotu względem przedmiotu postawy. Istotny wpływ na percepcję, myślenie, uczucia, działanie, przekonania i postawy jednostki mają małe, pierwotne grupy społeczne (Mądrzycki 1970). Bliskość relacji, głębia i częstotliwość interakcji sprzyja przekazywaniu wartości, wierzeń religijnych, norm moralnych i obyczajowych. Mając na uwadze obecność w kształtowaniu postawy takich procesów jak naśladownictwo i identyfikacja stwierdzić należy, że na społeczne postawy młodego człowieka wpływają także systemy wychowawcze, postawy rodziców wobec osób, grup społecznych, instytucji. Wpływ grupy jest tym większy, im bardziej postawa jednostki nie jest w pełni ukształtowana, lub gdy jej komponenty charakteryzują się niskim stopniem spójności. Wraz z upływem czasu zmienia się charakter interakcji między jednostką a elementami jej otoczenia (Kawula 1986), co w konsekwencji powoduje, że „nie istnieje stały, ponadczasowy stosunek do przedmiotu postawy” (Hejnicka-Bezwińska 1991, s. 31).

Metodologia badań

Głównym celem badań była diagnoza postrzegania, poglądów i postaw młodzieży szkół średnich wobec starości i ludzi starych. Podjęto również próbę określenia od jakich czynników środowiskowych zależy charakter deklarowanych postaw.

Badania zostały przeprowadzone w zakresie seminarium magisterskiego realizowanego przez Zakład Andragogiki i Gerontologii Edukacyjnej na Wydziale Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku. Wykorzystane w tym artykule dane zostały zgromadzone przez Annę Siebiedzińską.

Zastosowano celowo-losowy dobór grupy badanych. Badaniami objęto 185 uczniów szkół ponadgimnazjalnych w Augustowie. Zastosowano metodę sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem techniki ankiety. Narzędziem badawczym był autorski kwestionariusz ankiety zawierający 26 pytań (zamkniętych, półotwartych, dopuszczających możliwość wielokrotnego wyboru) dotyczących deklaracji badanych uczniów wobec starości i ludzi starych (w wymiarze poznawczym, emocjonalnym oraz zachowaniowym). Przed rozpoczęciem badania uczniowie zostali poinformowani o ich celu oraz wyposażeni w instrukcję wypełniania narzędzia. Kwestionariusz ankiety był wypełniany samodzielnie przez uczniów w trakcie wyznaczonych godzin lekcyjnych. Badanie trwało około 25 minut. Analizy uzyskanych danych dokonano przy użyciu programu Microsoft Office Excel. Do obliczenia statystyk podstawowych wykorzystano test χ^2 . Weryfikację założeń statystycznych przeprowadzono na poziomie istotności $p = 0,05$. Uwzględniono również współczynnik korelacji C_{kor} .

Wyniki badań

Badaniami objęto 185 uczniów szkół ponadgimnazjalnych w Augustowie – Liceum Ogólnokształcące (38,4%), Technikum Zawodowe (42,7%) oraz Zasadnicza Szkoła Zawodowa (18,9%). Udział w badaniu był dobrowolny i miał charakter anonimowy. Wzięło w nich udział 81 mężczyzn (43,8%) i 104 kobiety (56,2%), w wieku od 16 do 19 lat¹ (16 lat – 33,5%; 17 lat – 27,0%; 18 lat – 26,5%; 19 lat – 13,0%). Ponad połowa (63,2%) respondentów mieszkała w mieście, a 36,8% na wsi. Badani w większości pochodzili z rodzin, których sytuacja materialna określona została jako dobra (58,9%). Co czwarty badany (25,9%) deklaruwał, że sytuacja materialna jego rodziny jest dostateczna, zaś 15,2% badanych jako bardzo dobra. Większość badanych uczniów (90,3%) deklarowała obecność dziadka lub babci w swojej rodzinie.

Analizie i interpretacji poddane zostały deklaracje badanych w zakresie ich wiedzy, emocji oraz zachowań wobec starości i ludzi starych².

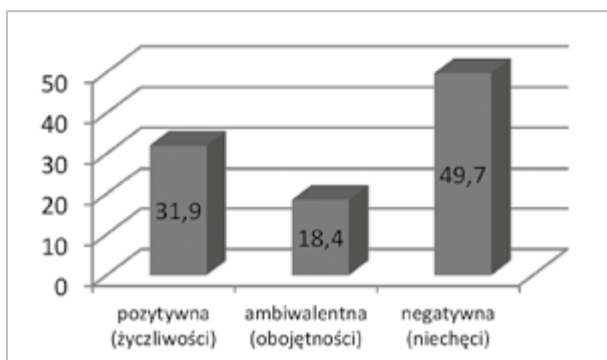
Deklaracje postaw badanej młodzieży wobec starości

Połowa badanych (49,7%) deklaruje postawę negatywną wobec starości. Co trzeci badany (31,9%) prezentuje postawę pozytywną, zaś co piąty badany (18,4%) postawę ambiwalentną.

Badani, których postawa wobec starości nacechowana jest niechęcią, najczęściej uzasadniali swoje stanowisko lękiem przed samotnością i brakiem wsparcia (21,6%), obawami przed niepełnosprawnością i ciężkimi chorobami (18,9%), lękiem przed śmiercią (4,9%), złą sytuacją materialną, biedą (3,8%). Wśród osób deklarujących postawę pozytywną dominowało przekonanie, że starości nie należy się obawiać ponieważ jest to naturalny etap w życiu każdego człowieka (15,7%). Postawa obojętności najczęściej uzasadniana była poczuciem niepewności wobec własnej przyszłej sytuacji życiowej w perspektywie kilkudziesięciu lat (7,6%).

¹ Grupy wieku wynikają z podziału klas – Liceum Ogólnokształcące (I, II, III), Technikum Zawodowe (I, II, III i IV) oraz Zasadnicza Szkoła Zawodowa (I, II).

² W opisie wyników badań zastosowano powszechnie przyjętą w literaturze przedmiotu typologię postaw wyróżniającą postawę pozytywną, ambiwalentną i negatywną. W kontekście postrzegania starości i ludzi starych badacze wyodrębniają również analogicznie postawę życzliwości, obojętności i niechęci (por. Śliwa 2010).

Wykres 1. Deklaracje postaw badanej młodzieży wobec starości (w %)

Źródło: badania własne.

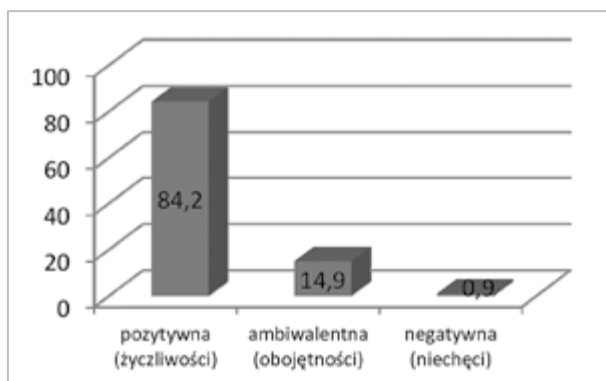
Skojarzenia badanych ze starością³ w większości nacechowane są zabarwieniem negatywnym. W ich percepcji starość to czas chorób (69,7%), doświadczania samotności (29,2%), świadomości bliskiej śmierci (21,1%) lub trudnej sytuacji finansowej (10,3%). Wśród pozytywnych skojarzeń ze starością badana młodzież wskazywała głównie na dużą ilość wolnego czasu (42,7%), posiadanie rodziny oraz wnucząt (37,8%), możliwość niezmaconego odpoczynku (34,6%), status emeryta (30,8%), spokój (24,3%) i doświadczenie życiowe (13,5%). Ambivalentne skojarzenia ze starością z perspektywy badanych ludzi młodych dotyczyły przede wszystkim nieatrakcyjnego wyglądu (16,2%), posiadania wnuków (11,4%), nadmiernej modlitwy, choroby i śmierci (wszystkie wskazania po 8,6%).

Nieco odmiennie prezentują się wyobrażenia badanych na temat własnej starości. W tym przypadku (własna) starość jawi się jako czas szczęśliwy i spokojny spędzany w gronie rodziny i wnucząt, czas poświęcany sobie, spędzany aktywnie, nasycony podróżami. Jedynie nieliczni badani przedstawiali pesymistyczny obraz własnej starości opisując siebie jako osoby schorowane, samotne i ubogie.

Deklaracje postaw badanej młodzieży wobec osób starych

Większość badanych (84,2%) deklaruje postawę pozytywną wobec ludzi starych. Co siódmy badany (14,9%) prezentuje postawę ambiwalentną, zaś tylko nieliczni badani (0,9%) postawę negatywną.

³ Dane nie sumują się do 100%; badani mieli możliwość wskazania po minimum 3 skojarzenia pozytywne, neutralne i negatywne dotyczące starości.

Wykres 2. Deklaracje postaw badanej młodzieży wobec ludzi starych (w %)
Źródło: badania własne.

Jak wspomniano większość badanych uczniów (90,3%) deklarowała obecność dziadka lub babci w swojej rodzinie. Być może jest to jeden z zasadniczych elementów tak wysokich wskazań postawy życzliwości wobec ludzi starych. Ponadto prawie połowa badanych uczniów (48,7%) utrzymuje z nimi codzienne kontakty. Co czwarty badany (25,9%) spotyka się z dziadkami raz w tygodniu, zaś 14,1% badanych raz w miesiącu. Ponadto większość badanych określa swoje relacje z osobami starszymi jako dobre (44,9%) lub bardzo dobre (37,8%), wskazując na częste rozmowy z nimi, umiejętność wzajemnego porozumiewania się, niesienie pomocy. Spotkaniom z ludźmi starszymi towarzyszą określone emocje. Według deklaracji badanych najczęściej związane są one z szacunkiem, radością oraz podziwem. Często są to również uczucia związane z empatią i współczuciem (jako przejawem troski). Bardzo rzadko spotkaniom z osobami starszymi towarzyszy zdenerwowanie czy znudzenie. Nigdy natomiast nie są one nasycone pogardą, obrzydzeniem, lękiem.

Badani młodzi posiadają wiedzę o ludziach starych. Jednym z tego przejawów jest określenie przez nich progu starości. Młodzi ludzie trafnie wskazywali na początek starości zlokalizowany w wieku 60–65 lat (61,1%). Co piąty badany (22,7%) stwierdził, że człowiek stary to ten, który przekroczył 70 rok życia. Ludzie młodzi budują swoją wiedzę na temat ludzi starych również na podstawie powszechnie funkcjonujących stereotypów⁴. Według badanej młodzieży najczęstsze stereotypy na temat osób starych dotyczą tego, że często się modlą i dużo narzekają (60,0%), są schorowani i oblegają przychodnie lekar-

⁴ Dane nie sumują się do 100% ze względu na możliwość wielokrotnego wyboru.

skie i apteki (38,4%), dużo plotkują (36,8%), przebywają w domu całymi dniami i opiekują się wnukami (35,7%). Prawie połowa badanych (47,1%) uważa jednak, że stereotypowe traktowanie osób starych jest krzywdzące i nieprawdziwe – zasługują one na większy szacunek, wyrozumiałość i pomoc. Co siódmy badany (14,1%) stwierdził, że w stereotypach jest dużo prawdy. Prawie co dziesiąty badany (9,7%) nie potrafił jednoznacznie zająć stanowiska, zaś co trzeci badany (29,1%) nie udzielił na to pytanie odpowiedzi.

Wprawdzie większość (78,9%) nie zauważyła w swoim najbliższym otoczeniu jakichkolwiek przejawów dyskryminacji osób starszych, to jednak co piąty badany (21,1%) wskazał na przypadki m.in. poniżania, wyśmiewania, niewłaściwych zachowań wobec ludzi starych. Napawa optymizmem, że 87% badanych młodych zadeklarowało gotowość niesienia pomocy osobie starszej w określonych, trudnych okolicznościach. Ponadto niemal wszyscy badani (91,4%) wskazali, że osoby starsze powinna wspomagać przede wszystkim rodzina.

Badani uczniowie obdarzają osoby starsze należyłą estymą i szacunkiem. W świetle otrzymanych danych⁵ najbardziej w ludziach starych cenią sobie ich doświadczenie (50,8%) i mądrość życiową (40,5%), chęć niesienia pomocy w każdej sytuacji (23,8%) oraz opiekuńczość (20,0%). Wśród negatywnych cech (w nieco niższym natężeniu wskazań) najczęściej dostrzegają tendencję do plotkowania (34,1%), wyolbrzymiania chorób (33,5%), częstego narzekania (30,8%), dewocji (23,8%) czy wymądrzania się (17,3%).

Większość badanych (84,9%) twierdzi, że ludzie starzy mają prawo się rozwijać oraz być aktywnymi w życiu społecznym ponieważ bez względu na wiek są oni członkami społeczeństwa i mają takie same prawa jak wszyscy. Większość młodych ludzi (81,6%) uważa również, że seniorzy są potrzebni społeczeństwu ponieważ pełnią bardzo ważne funkcje w społeczeństwie i w rodzinie. Ludzie starzy mogą być również autorytetem dla młodych. Stwierdziło tak 82,7% badanych – przede wszystkim ze względu na doświadczenie i mądrość życiową. Mniej jednoznaczne stanowiska uzyskano w kontekście opinii młodych dotyczących aktywności zawodowej osób starszych. Ponad połowa badanych (57,9%) stwierdziła, że ludzie starzy nie powinni pracować zawodowo, powinni zwolnić miejsca młodym, a sami przejść na emeryturę. Co trzeci badany (32,4%) uważał, że jest to możliwe, jeżeli ich siły na to pozwalają i podołają tym obciążeniom zarówno fizycznie jak i psychicznie.

⁵ Jw.

Wybrane uwarunkowania środowiskowe a deklaracje postaw wobec starości i ludzi starych

Analizie poddano wybrane uwarunkowania środowiskowe, wśród których wyróżniono płeć badanych, wiek, typ szkoły, do której uczęszczają respondenci, miejsce zamieszkania, sytuację materialną rodzin badanych uczniów oraz obecność osób starszych (babci lub dziadka) w rodzinie. W drodze wnioskowania statystycznego ustalono zależności i związki (lub ich brak) pomiędzy wymienionymi zmiennymi a charakterem deklarowanych postaw wobec starości i ludzi starych.

Płeć różnicuje w sposób istotny statystycznie ($p = 0,0062$) charakter deklarowanych postaw wobec starości. Wartość współczynnika $C_{kor} = 0,30$ wskazuje jednak na słaby związek między zmiennymi. Najwięcej badanych kobiet (59,6%) deklarowało postawę negatywną. Co czwarta badana (23,1%) wyrażała pozytywny stosunek wobec starości. Badani mężczyźni najczęściej deklarowali postawę pozytywną wobec starości (42,0%), a tylko co trzeci badany (37,0%) deklarował postawę niechęci. Płeć nie różnicuje w sposób istotny statystycznie ($p = 0,6009$) charakteru deklarowanych postaw wobec ludzi starych. Wartość współczynnika $C_{kor} = 0,10$ wskazuje na brak związku między zmiennymi. Większość badanych kobiet (81,7%) oraz mężczyzn (85,2%) deklarowało przychylny stosunek wobec ludzi starych. Jedynie jedna badana odniosła się negatywnie wobec takich osób.

Wiek nie różnicuje w sposób istotny statystycznie charakteru deklarowanych postaw wobec starości ($p = 0,4436$), ani wobec ludzi starych ($p = 0,5445$). W pierwszym przypadku wartość współczynnika $C_{kor} = 0,21$ wskazuje jednak na słaby związek między zmiennymi. We wszystkich grupach wieku⁶ najczęściej deklarowana była postawa negatywna wobec starości. W grupie badanych w wieku 16 lat, częściej jednak niż w pozostałych grupach wiekowych pojawiały się deklaracje pozytywne (37,1%)⁷. Deklaracje postaw wobec ludzi starych osiągnęły zbliżone wartości we wszystkich grupach wieku – najwyższe dotyczyły postaw pozytywnych.

Typ szkoły różnicuje w sposób istotny statystycznie ($p = 0,0021$) charakter deklarowanych postaw wobec starości. Wartość współczynnika $C_{kor} = 0,35$ wskazuje na słaby związek między zmiennymi. Uczniowie Liceum Ogólnokształcącego i Technikum Zawodowego najczęściej deklarowali postawy ne-

⁶ W grupie 16 lat – 38,7%; 17 lat – 56,0%; 18 lat – 53,1%; 19 lat – 58,3%.

⁷ W grupie 17 lat – 28,0%; 18 lat – 32,7%; 19 lat – 20,8%.

gatywne (odpowiednio 51,4% oraz 56,3%). Odmienne natomiast starość postrzegają uczniowie Szkoły Zawodowej, w przypadku których najczęściej deklarowane były postawy ambiwalentne (42,9%). Typ szkoły nie różnicuje w sposób istotny statystycznie ($p = 0,2984$) charakteru deklarowanych postaw wobec ludzi starych, zaś wartość współczynnika $C_{kor} = 0,20$ wskazuje na brak związku między zmiennymi. Deklaracje postaw wobec ludzi starych osiągnęły zbliżone wartości we wszystkich typach szkół – najwyższe dotyczyły postaw pozytywnych (powyżej 80%).

Miejsce zamieszkania nie różnicuje w sposób istotny statystycznie ($p = 0,6106$) charakteru deklarowanych postaw wobec starości, ani wobec ludzi starych ($p = 0,3301$). Niska wartość współczynnika C_{kor} (odpowiednio $C_{kor} = 0,09$ oraz $C_{kor} = 0,14$) wskazuje na brak związku między zmiennymi. Zarówno wśród badanych mieszkających w mieście jak i na wsi uzyskano niemal identyczne wartości wskazań. Wobec starości badani deklarowali najczęściej postawy negatywne (miasto 49,6%; wieś 50%), natomiast wobec ludzi starych dominowały deklaracje pozytywne (miasto 80,3%; wieś 88,2%).

Sytuacja materialna rodziny różnicuje w sposób istotny statystycznie ($p = 0,0488$) charakter deklarowanych postaw wobec starości. Wartość współczynnika $C_{kor} = 0,27$ wskazuje na słaby związek między zmiennymi. Deklaracje negatywne wobec starości dominowały (58,7%) w grupie badanych, których sytuacja materialna rodziny była dobra. W grupie badanych, których sytuacja materialna rodziny określona została jako bardzo dobra deklarowane były równie często postawy negatywne (39,3%) jak i pozytywne (39,3%). Badani, którzy określili sytuację materialną swoich rodzin jako dostateczną najczęściej deklarowali postawy pozytywne wobec starości (43,8%). Sytuacja materialna rodziny nie różnicuje natomiast w sposób istotny statystycznie ($p = 0,0679$) charakteru deklarowanych postaw wobec ludzi starych, chociaż wartość współczynnika $C_{kor} = 0,26$ wskazuje na słaby związek między zmiennymi. Wszyscy badani, bez względu na sytuację materialną swojej rodziny, najczęściej deklarowali postawy pozytywne wobec ludzi starych. Interesujące jest to, że wraz z obniżaniem się statusu materialnego rodziny spadały wskazania deklaracji pozytywnych na rzecz ambiwalentnych.

Obecność osób starszych (babci lub dziadka) w rodzinie nie różnicuje w sposób istotny statystycznie charakteru deklarowanych postaw wobec starości ($p = 0,513$), ani też wobec ludzi starych ($p = 0,9463$). Wartość współczynnika C_{kor} (odpowiednio $C_{kor} = 0,11$ oraz $C_{kor} = 0,03$) wskazuje na brak związku między zmiennymi. Badani z obu grup (tj. mający i niemający babcię lub dziadka) w większości wyrażali postawy negatywne wobec starości (nieco częściej badani z pierwszej grupy) i postawy pozytywne wobec ludzi starych.

Wnioski

1. Badani postrzegają starość w kategoriach deficytu i dysfunkcji. Większość badanych wyraża postawę negatywną (niechęci) wobec starości jako fazy życia.
2. Większość badanych deklaruje postawę pozytywną wobec ludzi starych.
3. Badani w większości wyrażają przychylne opinie wobec aktywności społecznej osób starszych, dostrzegają ich znaczenie w funkcjonowaniu społecznym i rodzinnym. Mniej jednoznaczne stanowisko wyrażane było w kontekście aktywności zawodowej osób starszych.
4. Charakter deklarowanych postaw wobec starości w sposób istotny statystycznie różnicowany jest przez takie zmienne, jak: płeć, typ szkoły, do której uczęszcza badana młodzież, sytuacja materialna rodziny badanych.
5. Żaden z analizowanych czynników środowiskowych (tj. płeć, wiek badanych, typ szkoły, miejsce zamieszkania, sytuacja materialna rodziny, obecność babci lub dziadka w rodzinie) nie różnicuje w sposób istotny statystycznie charakteru postaw wobec ludzi starych – deklarowane są postawy pozytywne (przychylności).
6. Rozpoznane sposoby postrzegania starości i ludzi starych, poglądy oraz charakter deklarowanych wobec nich postaw (i umiejętność ich modelowania poprzez oddziaływania wychowawcze i edukacyjne) stanowią swoistą szansę na budowanie właściwych relacji międzypokoleniowych, symbiotyczne funkcjonowanie we wspólnej, dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości.

Podsumowanie

Badania nad postrzeganiem starzenia się, starości i ludzi starych prowadzone są w szerokim zakresie przez wiele dyscyplin naukowych: psychologię, gerontologię, socjologię, pedagogikę, ekonomię i inne. Zainteresowanie tym zagadnieniem jest odpowiedzią nauki na procesy zachodzące we współczesnym świecie zmieniającym jego substancję. Spośród wielu badań realizowanych w tym zakresie ograniczę się do wybranych korespondujących z problematyką podejmowaną w tej pracy.

Postawy wobec starości i ludzi starych różnią się u osób w różnym wieku życia i reprezentujących różne grupy urodzeniowe. Jak wynika z badań, do 24 r.ż. człowiek w ogóle nie zastanawia się nad starością, jako aspektem swego

życia (Rudnik 2016). Publikowane w literaturze wyniki badań empirycznych na ten temat nie są jednak jednoznaczne (Trempała, Zając-Lamparska 2007).

Prezentowane w artykule wyniki badań są zbieżne z wynikami które uzyskała E. Wysocka (2007), prowadząc badania nad postawami wobec starości prezentowanymi przez uczniów szkół ponadgimnazjalnych oraz z badaniami S. Śliwy (2010). Starość jako etap w życiu człowieka traktowany jest bardziej negatywnie, ponieważ jest to czas refleksji nad życiem dotychczasowym, jest to etap, który zbliża do śmierci. Osoby starsze często postrzegane są bardziej pozytywnie lub neutralnie przez młode osoby. Postawa wobec starości i osób starszych zależy od wychowania i rozwoju młodego człowieka, a także od wpajanych mu zasad, wzorców i wartości od najmłodszych lat.

Interesujące badania realizowała również M. Markowska-Plebankiewicz (2016). Dotyczyły one wprawdzie stosunku oraz postrzegania zjawiska starości realizowanej w instytucji (ustalanego na drodze narracji studentów), ale stanowią dodatkową płaszczyznę do interpretacji prezentowanych wyników badań.

Przykładem innych badań są analizy CBOS, w świetle których ponad połowa badanych (57%) dostrzega umiarkowaną życzliwość wobec osób starych, a tylko 9% respondentów twierdzi, że ludzie starzy stanowią obciążenie społeczne (Wądołowska 2007). Najbardziej życzliwe wobec seniorów uznawane są trzy kręgi społeczne: rodzina (79%), sąsiedzi (68%) i wspólnota parafialna (64%). Największy przejaw niechęci wobec seniorów występuje ze strony ludzi młodych⁸ (17%). To w jakim stopniu stosunek do ludzi starych nacechowany jest życzliwością, a w jakim obojętnością lub wręcz niechęcią zależy od środowiska i sytuacji społecznej (Wciórka 2007).

Potwierdzają to również wyniki badań znawcy problematyki gerontologii społecznej i oświatowej Z. Szaroty (2004), która ustaliła, że wyobrażenie starszego człowieka nie zależy wyłącznie od wieku, lecz często od sytuacji życiowej. Wspólne mieszkanie ze starym człowiekiem czyni jego obraz mniej negatywnym.

Wyniki prezentowane w artykule współbrzmia również z badaniami A. Zawady (2009). Autorka wskazała, że postrzeganie starości i ludzi starych uwarunkowane jest wieloma czynnikami, m.in. postawami prezentowanymi przez rodziców i rówieśników, uprzedzeniami i społecznymi stereotypami, głębokim poczuciem lęku przed starością.

Tytułowe dopowiedzenie „ciągłość i zmiana” jest związane ze specyfiką postrzegania zjawiska starości i ludzi starych. „Ciągłość” dotyczy tego zakresu

⁸ Nie podano jednak przedziału wieku.

wyników badań, które opisują negatywne postrzeganie zjawiska starości oparte na stereotypizacji (ciągłego, spotykanego nader często). „Zmiana” z kolei, związana jest z pozytywną percepcją, „nowoczesnymi” poglądami, postawami wobec ludzi starych. Zasadnicza różnica dotyczy dwóch odmiennych źródeł kształtowania się takich postaw. W przypadku postaw negatywnych istotnym czynnikiem jest mocno eksponowany komponent behawioralny jakim jest lęk (wobec starości). Jak wskazują liczni psychologowie (m.in. Z. Freud, H. Sullivan, J. Dollard i N.R. Miller, H.J. Eysenck czy M. Rokeach), lęk ma znaczny wpływ na rozwój postaw jednostki oraz całą jej osobowość. Jednostki doświadczające często uczucia lęku, szukają bezpieczeństwa w sztywnym trzymaniu się określonych reguł, zasad postępowania. Osoby takie nie podchodzą obiektywnie do nowych informacji – potrzeby poznawcze podporządkowane są potrzebie bezpieczeństwa. Ponadto przejawiają oni nadmierną zależność od innych ludzi i łatwo ulegają ich autorytetom (Mądrzycki 1970). Jak już wspomniano postawy jednostki nie są wrodzone, a są one wynikiem doświadczenia społecznego i indywidualnego. Jednym z elementów tego doświadczenia jest wiedza (o ludziach starych). Stwierdzono (Allport 1966), że wysoki stopień wiedzy sprzyja formowaniu się postaw mało stereotypowych, kształtowaniu się tolerancji i postaw adekwatnych do rzeczywistości. Niski stopień inteligencji (stan nie-wiedzy) predysponuje jednostkę do sztywnych i mało adekwatnych w stosunku do rzeczywistości postaw (Mądrzycki 1970, s. 166).

Przykładem na to są wyniki badań realizowanych przez Z. Szarotę (2004), która dowiodła m.in., że włączenie do programu nauczania studentów treści gerontologicznych wpływa na podniesienie poziomu postaw aprobujących starość i ma pozytywny wpływ na rozbijanie negatywnych stereotypów kształtujących postawę ageizmu. W tym duchu należy zatem realizować edukację do starości, rozpoczynając się od najmłodszych lat (Zawada 2009).

Literatura

- Baltes P.B., (1987), *Theoretical propositions of life span developmental psychology: On the dynamics between growth and decline*, „Developmental Psychology”, 23, s. 611–626.
- Bee H., (2004), *Psychologia rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań.
- Chabior A., (2000), *Rola aktywności kulturalno-oświatowej w adaptacji do starości*, Instytut Technologii Eksploatacji, Radom–Kielce.
- Dzięgielewska M., (2009), *Edukacja jako sposób przygotowania do starości*, „Chowanna”, t. 2(33): *Edukacja wobec starości – tradycja i współczesność*, UŚ, Katowice, s. 49–62.
- Erikson E.H., (1979), *Dimensions of a New Identity*, W.W. Norton & Company, New York.
- Erikson Erik H., (2004), *Tożsamość a cykl życia*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań.
- Halicka M., Halicki J., (1999), *Spoleczne implikacje edukacji osób starszych*, „Polityka Społeczna”, nr 9(306), s. 23–26.

- Halicka M., Halicki J., (2017), *Starzenie się i starość w badaniach i praktyce edukacyjnej – wybrane aspekty*, „Pedagogika Społeczna”, nr 2(64), s. 151–164.
- Halicki J., (2000), *Edukacja seniorów w aspekcie teorii kompetencyjnej*, Trans Humana, Białystok.
- Halicki J., (2009), *Edukacja w starości jako działanie poprawiające jakość życia seniorów*, „Chocanna”, nr 2, s. 203–212.
- Halicki J., (2010), *Obrazy starości rysowane przeżyciami seniorów*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Harwas-Napierała B., Trempała J., (2004), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka życia człowieka*, PWN, Warszawa.
- Havighurst R., (1972), *Developmental tasks and education*, McKay, New York.
- Hejnicka-Bezwińska T., (1991), *Orientacje życiowe młodzieży*, WSP, Bydgoszcz.
- Kawula S., (1986), *Rodzina, a orientacje życiowe młodzieży*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 1, wkładka „Przysposobienie do życia w rodzinie”.
- Kornatowski W., Leśniak K., (1961), *Biblioteka Klasyków Filozofii 65*, PWN, Warszawa.
- Kosior M., (2007), *Kontakty międzypokoleniowe a postrzeganie seniorów przez ludzi młodych*, [w:] *Życie w starości*, Bugajska B. (red.), ZAPOL, Szczecin, s. 247–260.
- Krupa B., (2012), *Starość w percepcji młodzieży – perspektywa pedagogiczna*, „Nowiny Lekarskie”, 81(1), s. 36–43.
- Kuchcińska M., (2000), *Postrzeganie ludzi starych przez dzieci i młodzież*, [w:] *Spółczesność. Demokracja. Edukacja. Nowe wyzwania w pracy socjalnej*, Marzec-Holka K. (red.), Akademia Bydgoska, Bydgoszcz, s. 376–385.
- Lawrence A.P., Oliver P.J., (2002), *Osobowość. Teoria i badania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Lehr U., (1989), *Psychologie des Alters*, Quelle & Meyer, Wiesbaden.
- Levinson D.J., (1978), *Seasons of a Man's Life*, Random House, New York.
- Markowska-Plebankiewicz M., (2017), *Młodość wobec starości – doświadczeniem obcości? – Raport z badań*, „Edukacja Dorosłych”, nr 1(76), s. 113–123.
- Mądrzycki T., (1970), *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Mika S., (1987), *Psychologia społeczna*, PWN, Warszawa.
- Mossakowska M., Więcek A., Błędowski P. (red.), (2012), *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekologiczne starzenia się ludzi w Polsce*, Termedia, Poznań.
- Muszyński M., Dubas E., (2016), *Obiektywny i subiektywny wymiar starości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Ochonczyński H., (2004), *Starość w opinii młodzieży szkół średnich*, [w:] *Zdrowie człowieka i jego edukacja gerontologiczna*, Kuchcińska M. (red.), Akademia Bydgoska, Bydgoszcz, s. 127–134.
- Pędich W., (1996), *Ludzie starzy*, CRSS, Warszawa.
- Rudnik A., (2016), *Wymiary starości i cechy ludzi starych w percepcji dzieci i młodzieży*, [w:] *Pogranicze. Studia Społeczne*, t. 28: *Niepelnosporność i starość*, Halicka M., Halicki J., Borowik J. (red.), UwB, Białystok, s. 201–219.
- Rudnik A., (2017), *Edukacja w starości – życzenie czy szansa na przeciwdziałanie marginalizacji osób starszych?*, „Pedagogika Społeczna”, nr 1(63), s. 111–126.
- Rudnik A., Czykier K., (2015), *Człowiek stary jako podmiot oddziaływań edukacyjnych (?)*, „Przełęcz Pedagogiczna”, nr 2, s. 58–68.
- Schaie, K.W., Willis S.L., (2002), *Adult development and aging*, Prentice-Hall, New Jersey.
- Studen S., (2011), *Psychologia starzenia się i starości*, PWN, Warszawa.

- Szarota Z., (2004), *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków.
- Szarota Z., Kijak R.J., (2013), *Starość – między diagnozą a działaniem*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa.
- Szatur-Jaworska B., (2000), *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, ASPRA-JR, Warszawa.
- Śliwa S., (2010), *Postawy osób młodych (studentów) wobec starzejących się osób*, [w:] *Starość i jej konsekwencje społeczno-rodzinne*, Rogala S. (red.), Instytut Śląski, Opole.
- Trempała J., Zając-Lamparska L., (2007), *Postawy wobec osób starszych: różnice międzypokoleniowe*, „Przegląd Psychologiczny”, t. 50, nr 4, s. 447–462.
- Wądołowska K., (2009), *Polacy wobec ludzi starszych i własnej starości. Komunikat z badań BS/157/2009*, CBOS, Warszawa.
- Wciórka B., (2007), *Czy zmienia się stosunek Polaków do starości? Komunikat z dwusetnego badania aktualnych problemów kraju BS/33/2007*, CBOS, Warszawa.
- Wysocka E., (2007), *Obraz starzenia się, postawy wobec starości i ocena jakości życia osób starszych w percepcji młodzieży szkół średnich*, [w:] *Edukacja i animacja społeczno-kulturalna dorosłych. Diagnoza – potrzeby – prognozy*, Hornowski A., Potoczny J. (red.), Rzeszów.
- Zawada A., (2009), *O potrzebie kształcenia gerontologicznego wśród dzieci i młodzieży*, „Wychowanie na co Dzień”, nr 4-5, s. 8–11.
- Zięba-Kołodziej B., (2010), *Starość – refleksje i oczekiwania ludzi młodych*, [w:] *Pedagogika społeczna wobec problemów współczesnej młodzieży. Polska pedagogika społeczna na początku XXI wieku*, Chrostowska B., Kantowicz E., Kurkowski C. (red.), Wydawnictwo Akapit, Toruń, s. 65–78.